

SUBIECTIV, DESPRE NAȚIONALISM

Daniel Nazare

Un călugăr pelerin din Evul Mediu spunea că un om imperfect este acela care nu se simte în largul lui decît în propria țară; un om ceva mai aproape de perfecțiune este acela care se simte în largul său pretutindeni, iar omul cu adevărat perfect este acela căruia nu-i place nicăieri. Aceste cuvinte introductive, într-un text ce are în atenție un -ism de dată mai recentă, nu au fost alese de un medievist doar ca o referință obligatorie din epoca pe care o slujește cu predilecție. O proporție majoritară a oamenilor "perfecti" ar fi făcut naționalismul inutil. Cum însă cei mai mulți sînt departe de perfecțiunea la care aspiră unii filosofi și naționalismul a fost inevitabil.

Secolul XX pledează pentru o gîndire de tip fragmentar, ilustrînd deopotrivă decadența sau, dimpotrivă, deplina onestitate, iar eseul e forma de discurs adecvată la care și noi vom recurge, oferind doar puncte de reper și nu judecăți categorice.

Dacă literatura consacrată naționalismului în Occident pune, prin abundența sa, în primul rînd serioase probleme de sistematizare, în România achizițiile au fost parcelare, fiind diseminate fie în lucrări ce și-au propus scopuri mai ambițioase, fie în teme ce tratează subiecte în atingere superficială cu acesta. O excepție ar fi excelenta sinteză a nivelului atins în cercetarea naționalismului pe care ne-o oferă Cătălin Turliu¹. În acest studiu naționalismul este considerat un termen-concept căruia îi sînt cuantificate metamorfozele², îi sînt enumerate tipologiile și metodologiile în abordarea sa³, iar în final e desprinsă și o necesară concluzie: "nu există naționalism ci numai dovezi de naționalism"⁴. Așadar, autorul, atent la dezbaterile teoretice, e preocupat, în primul rînd, de acuratețea terminologică (orice cunoaștere specifică și individuală trece prin generalizări conceptuale, cum ne previne P. Veyne), dar la dificultățile de ordin conceptual adaugă și pe acelea ale terenului deosebit de alunecos și inflamabil pe care se manifestă naționalismul.

Vom reface și noi (evident de o manieră simplificatoare) drumul parcurs de naționalism în evoluția sa, fiind conștienți că fără o privire înapoi nu îi putem anticipa viitorul (P. Valery). Cu rădăcini în antichitate⁵, naționalismul intră într-un lung con de umbră, însă o nouă emergență a sa se produce treptat, începînd cu amurgul evului mediu, ce îi adaugă încă o pagină la preistoria sa⁶. Își face loc și în limbaj⁷, primește primele definiții⁸ și repătrunde și în practica politică⁹, proces desfășurat paralel și legat și de impunerea și amplificarea unei teorii¹⁰.

În vestul Europei naționalismul are la începuturile sale o influență pozitivă deoarece contribuie la formarea statelor naționale¹¹, iar rolul său nu este de a separa,

restrânge, diviza, ci de a uni și amplifica. Deplasat spre est, accentul naționalismului devine cultural-lingvistic (Germania), în timp ce la popoarele supuse celor trei imperii ce încearcă să-l împiedice în ascensiunea sa¹² factorul politic din nou primează.

Profețiile privind dispariția ce l-au însoțit de la început¹³ au fost reluate în momente de cumpănă pentru omenire, însă naționalismul în loc să dispară se amplifică și trece de la elite la masse. Devine o valoare negativă pe consecințele primului război mondial și își dezvăluie proteismul intrinsec și capacitatea simbolică ce îi permit nu doar să se cupleze cu orice doctrină economică sau politică, ci, mai mult să le transeandă. Sensul său e exclusiv pozitiv cît aspiră la drepturile și libertățile proprii, numai că își pierde justificarea cînd are revendicări exclusiviste și adversative și astfel dezvăluie și fața cealaltă, a patriotismului luminat, care, ca o îngroșare, ca un exces, se întoarce împotriva-i.

Într-o schematizare comodă am avea două naționalisme: unul "malign" (numai asupra acestuia vom insista), celălalt "benign".

Naționalismul românesc, considerat paradigmatic pentru acest fenomen¹⁴, are o istorie a începuturilor¹⁵ mai bine acoperită sub aspect cantitativ de cercetarea istorică, iar cei care îl ilustrează (politicieni și scriitori, deopotrivă)¹⁶ edifică prin fapta și opera lor România modernă. Ideile herderiene, modelul metafizic german al națiunii și nu cel francez, istorismul își au rolul lor la începuturile edificării statale¹⁷, cu precizarea că și la noi demagogia naționalistă înăbușă discursul primilor modernizatori.

Negreșit, neîmplinitul sfert de veac interbelic, e un apogeu în dezvoltarea naționalismului românesc, atît la nivelul dezbaterilor teoretice (în care vor fi angajați nu doar istorici¹⁸, ci și sociologi¹⁹ și psihologi²⁰) cît și a practicii politice (al luptelor ideologice)²¹. Uriașă concentrare intelectuală angrenată în dezbaterile problemei specificului național nu o putem rezuma în puține rînduri²². În efortul de a sintetiza ne-am oprit la E. Cioran nu pentru că ridiculizează miturile naționalismului²³, ci pentru că fără a identifica un țap ispășitor desprinde o concluzie: deficiențele poporului român nu sînt rezultatul istoriei sale ci istoria noastră e rezultatul unor deficiențe psihologice structurale²⁴. Un studiu recent²⁵ atribuie naționalismului românesc patru dimensiuni: științifică, mitologică (adevărat punct nevralgic, adesea contestat), pragmatică și religioasă²⁶.

După 1947 oameni de cultură ce doar au cercetat identitatea națională a românilor au operele puse la index; intelectuali de valoare ce nu se dezic de lucrările publicate anterior, împreună cu tineri pentru care sărbătorile neamului nu pot fi uitare, sînt condamnați ca "naționaliști". Însă de la sfîrșitul anilor '50, în unele zone naționalismul își face timid loc²⁷, la 1964 e deja oficializat, pentru ca un an mai tîrziu să-i fie recunoscute națiunii existența și în socialism. Eșecul economic amplifică discursul naționalist în care predomină tabloul contropitorilor străini și al nevinovăției proprii, iar regii daci și voievozii eclipsează activiștii începutului

mișcării muncitorești și comuniste. O adevărată logoree lozincardă, mereu stridentă, va însoți regimul comunist pînă la sfîrșit.

Știm de la Sfîntul Augustin că e greu să evaluăm și să situăm momentul prezent, iar istoricul refuză adesea prezenteismul mai mult din rațiuni ce țin de faptul că acest teren e de regulă antamat de sociologi, antropologi, politologi etc. Totuși, deși trecutul îl cunoaștem cu aproximație, fără să-l putem schimba, avem avantajul de a schimba viitorul, fără să-l cunoaștem²⁸. E și acesta un motiv ca istoricul să stea cu ochii larg deschiși și cu urechile plecate la toate șoaptele nelămurite, la toate zbaterele clipei de față.

Schimbările de după 1989 nu au îndreptat lumea pe un singur făgaș²⁹, ci au arătat că bolile "copilăriei democrației"³⁰ sînt recurente, iar naționalismul e doar una din ele și poate renaște sub forma romantică a utopiei herderiene³¹. Naționalismul estului european pare, la prima vedere, fie o camuflare a stîngii, o repliere tactică înaintea unei noi emergențe, fie o derută în cîmpul teoretic existent. În aceste condiții nemaiavînd o ideologie coerentă și în lipsa ideilor naționalismul se refugiază în (re)sentimente: xenofobie, șovinism, ură³² (chiar fără obiect), frustrare, rămase ca singure lianturi sociale. Conflictele prezentului tind să se multiplice³³, însă unificarea lumii prin sateliți, prin raționalitatea pieții, nu se regăsește și la nivelul identității colective. Asistăm la paradoxul că lumea devine tot mai fragmentată pe măsură ce se unește sau altfel spus economia se mondializează în timp ce politicul se divizează³⁴.

Mulți și-au pierdut curajul prea devreme, deși credeau în schimbare³⁵ și au început să caute confortul unor noi dependențe, naționalismul fiind un instrument pentru a depozita incertitudinile prezentului în safeurile solide ale trecutului. Tabloul Europei de Est dezvăluie înfruntarea majorităților neliniștite și instabile cu minorități și mai neliniștite, dar în care fiecare își oblojește doar propriile rîni, încît apare firească întrebarea "dacă provine cumva răul istoriei din întîlnirea cu celălalt"³⁶?

Ne vom opri și asupra naționalismului românesc postcomunist, conștienți că demontarea sa intelectuală pare mai dificilă decît anihilarea sa³⁷. Însă, fără o reflecție asupra prezentului, nu pot exista nici concepte (F. Furet). Lumea românească de azi pare ieșită din fîfîni și nu mai știm care ne sînt înțelepții, care nebunii și care doar bufonii.

Analiza naționalismului actual se complică fiindcă nu avem produse teoretice (ca în perioada interbelică) ci doar discursuri politice în care se poate lesne remarca fuga de prezent (întotdeauna întunecos!) și incapacitatea de a privi lucid în viitor, găsind în schimb o compensație în exploatarea halucinogenă a istoriei. Cu toate că anamneza e mereu necesară nu putem intra în mijlocul evenimentelor cultivînd un gen de reacții sau de măști compensatoare ce pot merge de la ura de sine pînă la naționalism³⁸.

Un decupaj aleatoriu, aplicat unor texte ale unor lucizi gânditori contemporani, l-am realizat în intenția de a arăta cum se poate ajunge la naționalism, ce trăsături ale românilor ar predispune la opțiunea pentru acesta: poporul român e temător de invazii, are fobia străinilor, dar, de multe ori, de autoinvadează³⁹; memoria sa se ruinează programatic sub presiunea unui prezent redus la imediatul strict; se înfricoșează de ce va veni nu de ce este; se înfurie convulsiv, din orice, se descarcă și recade în somnolență și apatie⁴⁰; se înfăptuiește câte ceva prin renunțarea lor la ceea ce ar putea cutremura timpul; întâlnirea cu alte neamuri pare să ne fi imunizat într-un sens negativ, ca și cum ar fi ucis în noi orgoliul indiferenței⁴¹.

Societatea românească e una bolnavă, și spre nenorocul ei se supune tratamentului unor terapeuți nici ei destul de sănătoși⁴², avînd de făcut față și altor handicapuri de dată mai veche sau mai recentă: o societate și mai ales niște comunități rurale închise și latent xenofobe, în care se fac remarcate vechi și puternice reflexe tradiționaliste defensive; o pătură de intelectuali subțire; o doctrină liberală fără mare audiență și pe deasupra și foarte fragmentată la care se adaugă creștin-democrația aflată abia la început pe pămînt românesc; un ideal european prezent ca un fenomen cultural marginal, adesea "avangardist" etc.⁴³

E dificil de răspuns la întrebarea ce este naționalismul românesc actual. Este doar o emanație a serviciilor secrete care îl "utilizează" și care erau succese pe un fond de sărăcie, prelungind-o la nesfîrșit; e o doctrină a oamenilor care se tem de deconspirarea obedienței lor trecute, de mutațiile survenite în structura lor profesională⁴⁴? Pedala naționalistă, apăsată fără măsură, ne poate îndrepta spre soarta vecinilor sîrbi, ce nu au luat aminte la învățămintele unui proverb ce le aparține: "naționalismul e un cal sălbatic pe care îl poți stăpîni o vreme, dar în cele din urmă îți rupe gîtul". O soluție pentru ca naționalismul să poată fi găsit doar între copertile cărților de istorie, ca o amintire a unor vremuri de altădată, ar fi ridicarea nivelului de cultură (de cultură politică mai ales!), îndemnul lui Goethe rămînînd, peste veacuri, pilduitor: "la un anumit nivel cultural ura națională dispăre, iar necazurile sau bucuria trăită de un popor vecin este resimțită ca și cum ar fi a noastră". La capătul acestei modeste încercări descoperim "în noi conștiința că nu știm ce se va întîmpla mîine"⁴⁵.

1 C. Turliuc, *Naționalism și etnicitate. Considerații istoriografice și metodologice*, în *Istoria ca lectură a lumii*, volum coordonat de G. Bădărău, L. Boicu și L. Nastasă, Iași, 1995, p.425-441.

2 Sînt sintetizați termeni echivalenți cu naționalismul: tribalism, etnonaționalism etc (*Ibidem*, p.426.).

3 Dintre tipologiile prezentate a lui J. Kellas e cea mai detaliată (*Ibidem*, p.435.) iar metodologiile sînt împărțite în două curente (al difuzionismului și al mobilizaționismului), fiecare cu variante (*Ibidem*, p.436.).

4 *Ibidem*, p.437.

5 Abia impus în teoria și practica politică (e amintit de Platon și Aristotel) a fost subminat, pînă spre timpurile moderne, de imperiile conglomeratelor de neamuri, începutul făcîndu-l Alexandru Macedon (K. Popper, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, vol.II, Ed. Humanitas, 1993, p.59).

6 Mișcările escatologice, Renașterea, dar mai ales Reforma îi sînt precursori.

SUBIECTIV, DESPRE NAȚIONALISM

- 7 Un jurământ provincial al studenților din Leipzig îl utilizează la 1661.
- 8 Printre cuvintele dedicate a căror "definiție" e mereu dificilă e și naționalismul și cu toate că pentru unii "definiția" e imposibilă, iar pentru alții inutilă, pînă la urmă ea este inevitabilă. Senturile ei de la început variază sensibil în cadrul aceleiași epoci, uneori chiar în ansamblul scrierilor unui singur autor (La Herder sensibil din 1774 e sensibil diferit de cel din 1798, iar ultimul e mai aproape de accepțiunea modernă pe care i-o conferă abatele Barruel: "exacerbarea virtuților patriotismului" (C. Turliuc, *op. cit.*, p.427). "Definițiile" ce i se vor da după această dată vor fi mobile, tranzitorii, dar și aproximative, relative. Nu ne permitem imprudența de a dogmatiza nici o accepție, fiindcă uneori istoria o poate lua înaintea definițiilor, dar alteori rămîne în urma lor. O definiție precisă și categoric acceptată de majoritatea specialiștilor nu există și credem că e mai corect să vorbim de o definire și nu de o "definiție" a naționalismului. Propunem și cîteva definiții: "parazit al patriotismului" (H. Arendt) (*Ibidem*, p.432); "naționalismul" este ceea ce naționaliștii l-au determinat să fie. El nu este un concept clar, precis, ci o varietate de combinații ale unor crezuri și condiții" (B. I. Shafer) (*Ibidem*, p.433); iar în încheiere și una mai hazlie: naționalismul este "o slănină făcută din coadă de cîine" (Apud Gall Ermö, *Oszkar Jaszi și Istvan Bibo, analiști ai curentelor naționaliste dunărene*, în "Societate și cultură", nr.2, 1993, p.28).
- 9 Germanii naționalismului apar în Franța după lupta de la Valmy (1792), cînd o armată națională e recrutată printr-o înrolare generală, în schimb conturarea deplină se produce dincolo de Rin, în timpul campaniilor napoleoniene, într-o regiune etnic mixtă (Prusia), naționalismul fiind defensiv și paseist și revival cu cel francez.
- 10 Născut în "tabăra libertății" (și în Franța și în Germania) va intra în "tabăra totalitară" (K. Popper) prin cei care îi dau o teorie. Aceștia, în majoritate germani, manifestă la început sentimente antigermane și complexe de inferioritate. Începutul îl face francezul Rousseau (poporul e substituit monarhului), iar apoi Herder (un stat pentru un singur popor), deși ultimului, Kant i se va opune. Prima teorie consistentă aparține unui cosmopolit convertit la naționalism din motive financiare, Fichte (pentru care limba determină limitele națiunii). Liberalii ce inițiază primele reforme în statele germane vor fi înlăturați de puterea centrală ce reglează singură disfuncțiile unei societăți întîrziate pe drumul modernizării (*Revolution von oben*) și care, pe lîngă ideile herderiene, îmbrățișează și teoria istorică a națiunii propusă de Hegel (K. Popper, *op. cit.*, p.63). Pentru Denis de Rougemont formula statului-națiune, abil strecurată de putere și de intelectualii ce o slujesc, va marca un punct terminus în evoluția istorică, nici o altă formulă nefiindu-i superioară (Apud D. Petrescu, *Tentațiile anonimatului*, Ed. Cartea Românească, 1990, p.230).
- 11 Naționalismul e cimentul ce leagă un stat centralizat de o societate atomizată (H. Arendt, *Originile totalitarismului*, Ed. Humanitas, 1994, p.307).
- 12 În vestul Europei s-a dezvoltat națiunea-stat, pe cînd în est drumul parcurs a fost: popor-limbă-națiune-stat, fără a considera această delimitare rigidă, întrucît e loc și pentru nuanțe, iar exemplul italian e convingător: "Am făcut Italia și acum să-i facem pe italieni" (Massimo d'Azeglio). Progresele cercetării istorice, necesare în deslușirea meandrelor constituirii statelor răsăritului european, pot pune în pericol o naționalitate (E. Renan) și tot același gînditor deplînge faptul că în est memoria păstrează ceea ce nu s-a întîmplat niciodată, în timp ce în apus ea uită ceea ce s-a întîmplat cu adevărat.
- 13 Cu toate că mulți i-au prezis sfîrșitul (printre ei și Toynebee, E. Carr) nu a rămas o relicvă a unor vremuri apuse; pentru P. Atler naționalismul e o forță mai puternică decît democrația și comunismul (Apud C. Turliuc, *op. cit.*, p.426).
- 14 D. Pavel, "Deșteaptă-te române!", în "Polis", nr.2, 1994, p.154. Acest număr al revistei "Polis", în întregime consacrat naționalismului, îl vom cita și noi.
- 15 O strategie a diferenței a funcționat mereu (Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Ed. Junimea, 1989, p.210), permițînd conservarea identității paralele cu accentuarea decalajului față de Occident care, redescoperit, a lăsat loc atît resentimentelor cît și exceselor mimetice.

- 16 Operele lor sînt imposibil de rezumat aici. Imaginea idilică a națiunii avea pentru ei o finalitate pedagogică, iar îngroșările erau scuzabile (*Ibidem*, p.215).
- 17 Idem, *Istorie și finalitate*, Ed. Academiei Române, 1991, p.54.
- 18 Aceasta era prima generație de intelectuali eliberată de idealuri extreme. N. Iorga a vorbit despre naționalism în cadrul conferințelor inițiate de D. Gusti și care au avut ca temă doctrinele politice (vezi vol. *Dreptul la memorie*, în lectura lui I. Chimet, vol.II, p.207-208).
- 19 Sociologia, aflată într-o neobișnuită efervescență în interstițiul interbelic, propune trei curente: naționalismul reformist (D. Gusti), naționalismul cultural (P. Andrei) și cel totalitar sau integral, radical (T. Brăileanu, N. Roșu).
- 20 C. Rădulescu-Motru propune naționalismul constructiv (românismul).
- 21 Putem începe cu liberalii care, fără a fi xenofobi și izolaționiști promovau formula "prin noi înșine". Însă noutatea o reprezintă extremismele: cel de stînga a fost repede anihilat, în timp ce cel de dreapta a fost tolerat în condițiile în care pe un teritoriu triplă România avea și mulți alogeni. E sugestiv subtitlul lucrării lui F. Veiga, mai puțin observat, "mistica ultranaționalismului", evident legionar.
- 22 Am ales, pe undeva la întîmplare, două clasificări: una interbelică, devenită celebră: "naționalismul activ al burgheziei liberale" și cel "critic al reacțiunii conservatoare" (Șt. Zeletin, *Neoliberalismul*, Ed. Scripta, 1992, p.165); precum și una mai recentă, diacronică, cantonată în sfera culturii: naționalismul politic-istoric (M. Eminescu), social-literar (sămănătorii), religios-literar (N. Crainic), stilistic-metafizic (L. Blaga), politic-rasist (N. Ionescu), literar-filosofic (Eliade, Cioran, Noica) (I. Negoieșcu, *Istoria literaturii române*, Ed. Minerva, 1991, p.344-345).
- 23 Pentru L. Pițu e un "afirmativism răsturnat", un naționalism negativ, dar la fel de intens, idee nuanțată de S. Antohi (S. Antohi, *Civitas Imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, Ed. Litera, 1994, p.219).
- 24 L. Blaga va da un accent pozitiv pasivității noastre istorice, iar retragerea gasteropodică ("sabotarea", "ieșirea din istorie", pentru alți gînditori adevărate "teorii capitularde", înaintarea mai mult prin retragere, își găsesc și ele explicații: "(...) cînd sufletul unei comunități e atins de o anumită oboseală a timpului sau de sentimentul inadecvării la ceea ce este dat, el poate să încline lesne către un gen de resemnare istorică" (S. Afloroaiei, *Lumea ca reprezentare a celuilalt*, Ed. Institutului European, 1994, p.97).
- 25 D. Pavel, *op. cit.*, p.153-171.
- 26 Gînditori asupra ortodoxismului românesc interbelic, sensibili și la sugestiile lui Keyserling, pentru care Constantinopolul putea renaște pe malurile Dîmboviței, vor condiționa însăși calitatea de român de cea de ortodox, impunînd o egalitate între două națiuni nu tocmai identice (român=ortodox).
- 27 Treptat, discursul naționalist e fărîmițat (K. Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, Ed. Humanitas, 1994, p.22), subminat (*Ibidem*, p.77), învins (*Ibidem*, p.8), pînă la a copleși și întrerupe discursul marxist (*Ibidem*, p.31). Autoarea propune o descriere atipică a naționalismului (cuvînt ce apare rar în cartea sa) și nu acceptă o fuziune între marxism și naționalism sub forma unei plante hibride născute din încrucișarea lor (*Ibidem*, p.103). D. Pavel în recenzia la cartea citată respinge o îngenunchere a discursului marxist și vede o combinație între două elemente incompatibile teoretic, dar care seduc deopotrivă populația (vezi "Polis", p.205).
- 28 Remarca aparține lui B. de Jouvenel (Apud D. Petrescu, *op. cit.*, p.230).
- 29 Optimismul lui Fukuyama, asupra căruia nu vom insista, a fost combătut, printre mulți alți și de S. Avineri, pentru care adevăratul succes al comunismului e naționalismul (ca un mutant, ca o ultimă fază a sa) și nu democrația, deci istoria continuă (apud Ghia Nodia, *Naționalism și democrație*, p.88, în "Polis").

SUBIECTIV, DESPRE NAȚIONALISM

- 30 G. Voicu, *Naționalismul postcomunist între tectonica istoriei și utopie*, p.81, în "Polis".
- 31 La puțin timp după *revolution de velours* în Praga se puteau auzi cuvintele: "Aici stînga nu are ideologie iar dreapta nu are bani. Ceea ce rămîne este naționalismul". Cehia a avansat rapid pe drumul normalității prin rezolvarea problemelor economice ce nu au mai hrănit extremismele. În țările din Balcani (unde B. Shaw îi dorea exilați pe irlandezi în patria naționalismului) înaintările pe drumul democrației au fost pripite, iar retragerile speriate. Condiția periferiei a traumatizat și a indus la scară de masă un model resentimentar favorabil izolaționismelor frenetice și intoleranțelor belicoase.
- 32 Ura nu-i ca mînia care poate trece, ci are ambiția duratei, iar cînd oamenii se urăsc nu ascultă expunerea motivelor pe care le au să se urască.
- 33 Conflictul naționalism/europenism se dublează (se cofundă) cu cel dintre democrație/totalitarism, libertate/opresiune, federalizare/suveranitate națională (A. Marino, *Pentru Europa*, Ed. Polirom, 1998, p.105).
- 34 Fără a face predicții nici Occidentul nu va fi scutit de un puseu naționalist (în Austria deja tonul pare a fi dat, Rusia va fi tot mai agresivă în neputința ei, iar SUA poate fi tentată de periodicele retageri în vizuină).
- 35 Paradoxul Revoluției române din 1989 e că după cea mai spectaculoasă revoluție am asistat la cea mai neconcludentă schimbare sau, vorbind metaforic, a fost nevoie ca să se schimbe ceva pentru ca totul să rămînă așa cum a fost (parafrazînd spusele prințului Salina, alăturat cauzei revoluției garibaldiene din Palermo; sau evocînd un proverb francez "cu cît se schimbă mai mult cu aît totul rămîne mai neschimbat").
- 36 Ș. Afloroaiei, *op. cit.*, p.100.
- 37 E ca anihilarea unui balaur cu două capte care pierde capul comunist, în schimb păstrează tot mai riguros pe cel naționalist (L. Antonesei, *Cultură politică și terapie socială în România postcomunistă*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, p.666). O soluție în demonstrarea sa intelectuală de această dată ar fi o privire din afară, urmîndu-i pe Pascal și Montaigne: "Adevărul este de această parte a Pirineilor, eroare de cealaltă parte" sau mai în zilele noastre pe F. Braudel: "Trăiți în Londra timp de un an și nu veți ști mai multe despre Anglia. Dar prin comparație veți înțelege brusc (...) unele din cele mai profunde și mai individuale caracteristici ale Franței". S-ar părea că nu putem evita erorile decît comișîndu-le (Averroes). Văzut astfel, naționalismul poate fi un element util, chiar dacă riscant, o strategie a tranziției, iar dacă democrația e instabilă, nu există democrație fără naționalism (G. Nodia, *op. cit.*, p.88, 104).
- 38 Ș. Afloroaiei, *Întîmplare și destin*, Ed. Institutului European, 1993, p.104.
- 39 Desprinse din lumea Caragiale ele par a ne însoți ca un blestem și la acest sfîrșit de mileniu (M. Iorgulescu, *Marea trîncăneală. Eseu despre lumea lui Caragiale*, Ed. Fundației Culturale Române, p.98).
- 40 *Ibidem*, p.36, 46, 79.
- 41 Ș. Afloroaiei, *op. cit.*, p.105, 107.
- 42 L. Antonesei, *op. cit.*, p.663.
- 43 A. Marino, *op. cit.*, p.34.
- 44 A. Marga, *Disocieri privind naționalismul*, în "Polis", p.112.
- 45 O y. Gasset, *Revolta maselor*, Ed. Humanitas, 1993, p.72.